

UDK: 371.13:005.64

Plenarno predavanje

PREDUZETNIČKO OBRAZOVANJE UOKVIRENO PROFESIONALNIM RAZVOJEM NASTAVNIKA¹

ENTREPRENEURIAL EDUCATION IN THE CONTEXT OF TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Dragana Bjekić¹, Milica Stojković²,
Biljana Kuzmanović³ i Gordana Rendulić⁴

Fakultet tehničkih nauka u Čačku Univerziteta u Kragujevcu

¹dragana.bjekic@ftn.kg.ac.rs, ²milica.stojkovic@ftn.kg.ac.rs,
³biljana.kuzmanovic@ftn.kg.ac.rs, ⁴gordana.rendulic@ftn.kg.ac.rs

Apstrakt: Značaj koji se danas pridaje preduzetništvu kao filozofiji svakodnevnog delovanja, postavlja brojna pitanja o tome kako nastavnik da doprinese širenju ove životne orijentacije. Na neka od pitanja o povezanosti profesionalnog razvoja nastavnika i preduzetničkog obrazovanja pokušano je da se odgovori u ovom radu. Pregledom dokumenata evropskih institucija o osposobljavanju nastavnika za realizaciju preduzetničkog obrazovanja i smernica za njihov rad, s jedne strane, i istraživanja naučne zajednice o preduzetničkim kompetencijama, psihološkim osnovama tih kompetencija i njihovoj vaspitljivosti, s druge strane, potvrđeni su zaključci o razvoju preduzetničkih kompetencija učenika u okviru svih predmeta, za šta su odgovorni svi nastavnici. Pored toga, u radu je izvršena analiza programa inicijalnog obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnika, i utvrđeno da nema dovoljno sadržaja i aktivnosti koje bi osnaživale preduzetničku orijentaciju samih nastavnika, ali ih i osposobljavale da učenika poučavaju preduzetništvu. Zato je u završnom delu rada ukazano na moguće okvire metodike preduzetništva i integraciju u obrazovanje nastavnika.

Ključne reči: Preduzetništvo, nastavnici, profesionalni razvoj, ključne kompetencije, metodika preduzetničkog obrazovanja.

Abstract: The importance of entrepreneurship today as a philosophy of everyday functioning, raises a number of questions about how the teacher contribute to the expansion of this life-orientation. This paper attempts to answer on some basic questions about the connection between teachers' professional development and entrepreneurial education. A review of European institutions documents on teachers training for implementation of entrepreneurship education and guidelines for their work, as well as academic research of entrepreneurial competencies and the psychological basis of these

¹ Rad je razvijen u okviru projekta OI 179026 „Nastava i učenje – problemi, stanje i perspektive“, kojim rukovodi Učiteljski fakultet u Užicu, a finansijski podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

competencies, emphasize that development of students' entrepreneurial competencies should happen within all subjects, making it responsibility of all teachers. The programmes of pre-service and in-service teacher education in Serbia were analysed. It was found that currently there are not enough content and activities for empowering an entrepreneurial orientation of teachers and strengthen their capacities for teaching students how to be entrepreneurial. Therefore, this paper proposes a possible framework of entrepreneurship teaching methodology and its integration in teacher education.

Key words: *Entrepreneurship, teachers, professional development, key competence, teaching methodology of entrepreneurship education.*

1. UMETO UVODA: POLAZNA PITANJA

Pitanja koja su pokrenula pisanje ovog teksta su brojna: Zašto je preduzetništvo danas toliko potencirano u obrazovanju? Da li je u obrazovanju, u nastavi, preduzetništvo sadržaj koji treba učiti ili model ponašanja? U koje područje učenja spada učenje preduzetništva? Da li je korektno napisati da se uči preduzetništvo ili se uči preduzetnička inicijativa i preduzetničko ponašanje? Da li je savremeni nastavnik u Srbiji dovoljno preduzetnički orijentisan? Da li je potrebno da nastavnik nekog, bilo kog predmeta stekne nova znanja i veštine iz ove oblasti kojima će poučavati učenike, ili treba da razvije sopstvenu preduzetničku orijentaciju? Gde je mesto preduzetništvu u obrazovanju? Slede još neka pitanja.

Na osnovu analize statusa preduzetničkog obrazovanja u inicijalnom obrazovanju nastavnika u zemljama Evropske unije, u izveštaju Evropske komisije iz 2011. godine zaključeno je „da je preduzetničko obrazovanje deo nacionalnih strategija većine zemalja. Međutim, partnerstvo u razvoju i implementaciji nužno treba da bude sistematičnije razvijano... Preduzetničko obrazovanje treba da se posmatra kao ključna kompetencija u okviru i između različitih predmeta, a ne samo kao kompetencija povezana sa poslovanjem i/ili kao poseban predmet. Uloga obrazovanja nastavnika u razvoju preduzetništva zaostaje. Preduzetništvo uglavnom nije uključeno u inicijalno obrazovanje nastavnika i kontinuirani profesionalni razvoj. A kada je uključeno, obično je izborni ili dodatni predmet ili sadržaj, a ne integrisani i obavezni sadržaj ili predmet.“ (EC, 2011: 18).

A šta se dešava u Srbiji? Da li su i koliko sadržaji iz oblasti preduzetništva zastupljeni u studijskim programima za obrazovanje nastavnika? Da li su i koliko prisutni u programima stručnog usavršavanja? Da li je preduzetništvo komponenta profesionalnog razvoja nastavnika?

2. OSNOVI POJMOVI: PROFESIONALNI RAZVOJ NASTAVNIKA I PREDUZETNIŠTVO

Iako dosadašnji pristupi profesionalnom razvoju nastavnika (i iz ugla istraživača, i iz ugla praktičara) sagledavaju i svojstva i ponašanja nastavnika neposredno prepoznatljiva i u konceptu preduzetništva (inicijativa, preduzetljivost, vizionarstvo i sl.), tek u poslednjoj dekadi se preduzetništvo posmatra i u okviru profesionalnog razvoja

nastavnika, a profesionalni razvoj nastavnika razmatra kao kontekst preduzetničkog obrazovanja i transfera preduzetništva ka učenicima, naglašavajući značaj nastavnika za širenje preduzetništva kao poslovne i životne filozofije (Seikkula-Leino, Ruskovaara, Ikavalko, Mattila, & Rytkola, 2010; Wei & Guo, 2010).

2.1. Profesionalni razvoj nastavnika

Profesionalni razvoj nastavnika je proces kojim nastavnik (aktivni ili budući) postaje svestan kako nešto radi i kako bi to mogao da unapredi (Maier, prema Bjekić, 1999). To je doživotni proces koji se uslovno može podeliti na tri faze ili perioda (Zlatić, Marinković i Vučetić, 2014):

- Inicijalno obrazovanje nastavnika – formalna priprema nastavnika tokom koje se usvajaju bazične profesionalne veštine i znanja;
- Pripravništvo nastavnika ili period uvođenja u posao – faza u kojoj se nastavnik suočava sa profesionalnom realnošću, prvi put samostalno obavlja nastavnu delatnost;
- Faza stručnog usavršavanja u toku koje nastavnik prevazilazi inicijalne izazove početničkog rada i dalje radi na unapređivanju svojih znanja i veština.

2.2. Osnovno o preduzetništvu

Značaj razvoja inovacija i preduzetništva za održivi ekonomski rast do 2020. godine naglašen je u izveštajima Evropske komisije (EC, 2010). Preduzetništvo je, kroz stvaranje novih radnih mesta, povećanje inovativnosti i smanjenje siromaštva, prepoznato kao osnovni faktor ekonomskog i društvenog razvoja. U ovim dokumentima posebna pažnja se posvećuje razvoju preduzetničkih stavova, preduzetničke inicijative i preduzetničkog ponašanja kroz preduzetničko obrazovanje (Curth, 2011:6). Da bi se razumeo koncept preduzetničkog obrazovanja, potrebno je prvo objasniti koncept preduzetništva.

Fenomen preduzetništva je istraživan i definisan od strane mnogih autora (Schumpeter, 1934; Kirzner, 1975; Shoof, 2006; Klapper, 2010, prema Valerio, Parton, & Robb, 2014: 17; OECD, 1998, prema Zaki & Rashid, 2016: 32; Stevenson & Jarillo, 1990, prema Curth, 2011: 10; Zaki & Rashid, 2016), ali do danas nije nastala univerzalna definicija ovog pojma. Razlog tome leži u njegovoj multidimenzionalnosti i interdiciplinarnosti. Preduzetništvo se može posmatrati kao proces, kao specifično ponašanje, kao osobina ličnosti, kao način razmišljanja, kao nova organizacija i sl. Takođe, preduzetništvo je iz ekonomske teorije i prakse postalo predmet razmatranja nauka o menadžmentu, marketingu, ali i tradicionalno utemeljenih nauka kakve su psihologija i sociologija.

Valerio i dr. (Valerio et al., 2014) navode određenja i tumačenja više autora. Još 1934. godine Šumpeter je objašnjavao preduzetništvo kao proces stvaranja i eksploatacije tržišnih šansi uz pomoć inoviranja proizvoda i/ili procesa (Schumpeter, 1934, prema Valerio et al., 2014: 17). Kirzner (Kirzner, 1975, prema ibid: 17) preduzetnika vidi kao osobu koja „oseća“ promene u okruženju, uočava i koristi tržišne šanse pre ostalih

učesnika na tržištu. Baumol (Baumol, 1990, prema Zaki & Rashid, 2016: 31) naglašava značaj kreativnosti preduzetnika u pronalazenju načina da uvećaju svoje bogatstvo, moć i položaj. Stivenson i Džerilo (Stevenson & Jarillo, 1990, prema Curth, 2011: 10) preduzetništvo razmatraju kroz odgovore na pitanja: šta se dešava kada preduzetnik deluje, zašto započinje preduzetnički poduhvat i kako to radi. Po njima, preduzetnici imaju sposobnost da identifikuju i analiziraju tržišne šanse i koriste svoje specifične veštine (veštine ubeđivanja, pregovaranja, strateškog mišljenja) kako bi ostvarili svoje ciljeve. Kardon, Vinsent, Sing i Drnovšek (Cardon, Wincent, Singh, & Drnovsek, 2009, prema Curth, 2011:10; Cardon, Wincent, Singh, & Drnovsek, 2005) proučavaju strast za preduzetništvom kao osnovnu dimenziju preduzetništva; po njima, strast za preduzetništvom je osećanje zadovoljstva koje preduzetnici imaju prilikom izvršavanja preduzetničkih aktivnosti i obavljanja uloge preduzetnika.

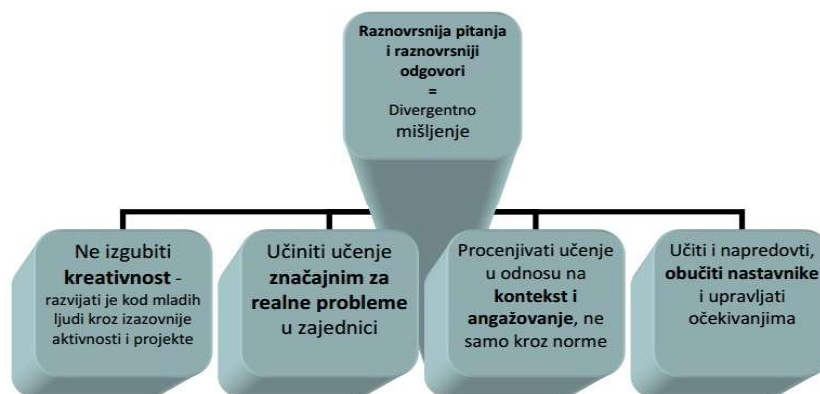
2.3. Psihološki aspekti preduzetništva

Na osnovu različitih teorijskih pristupa preduzetništvu, moguće je identifikovati niz preduzetničkih kompetencija, odnosno znanja, veština, stavova, sposobnosti koji su povezani sa preduzetništvom i preduzetničkim ponašanjem. Preduzetnik ima sposobnosti da identifikuje, analizira i koristi poslovne prilike, da angažuje potrebna poslovna sredstva i pokreće poslovne poduhvate koji se zasnivaju na identifikovanim tržišnim šansama. Kao ključne osobine preduzetnika većina autora (prema Curth, 2011) navodi: kreativnost, inicijativnost, proaktivnost, hrabrost, sklonost riziku, intelektualnu otvorenost, nezavisnost, motiv postignuća, visoku motivisanost i odlučnost, vizionarstvo, ubedljivost u nastupu. Iako preduzetnici imaju visoku toleranciju rizika, potrebno je da budu odgovorni i etični. Takođe je potrebno da imaju razvijene strateške sposobnosti, da planiraju i upravljaju projektima i poduhvatima i da budu timski igrači (Curth, 2011: 16). Navedena znanja, sposobnosti i ponašanja mogu biti podržana i razvijana odgovarajućim preduzetničkim obrazovanjem i obukama.

2.4. Preduzetničko obrazovanje i vaspitljivost preduzetničkih svojstava

Da li su preduzetničke kompetencije vaspitljive? Šta je preduzetničko obrazovanje? Izveštaji Evropske komisije (EC, 2011) ukazuju na raznovrsnost značenja pojma „preduzetničko obrazovanje“, različito definisanje ovog obrazovnog procesa u različitim zemljama i na različitim nivoima i fazama obrazovanja. U izveštaju je prepoznato da se napušta shvatanje da je preduzetničko obrazovanje priprema učenika za poslovni svet, već se prihvata šire određenje po kome se „preduzetničko obrazovanje vidi kao proces u kome učenik usvaja širok skup kompetencija koje mogu da doprinesu većim individualnim, socijalnim i ekonomskim dobitima i primenljive su u različitim domenima svakodnevnog života. Na ovaj način shvaćeno preduzetničko obrazovanje označava osposobljavanje osobe da ideje pretvori u akcije, što uključuje kreativnost, inovativnost, pokazivanje inicijative i preuzimanje rizika, sposobnost za planiranje i upravljanje projektima radi dostizanja ciljeva.“ (EC, 2011:2). Shvaćeno kao proces doživotnog razvoja kompetencija, preduzetničko obrazovanje doprinosi svakodnevnom životu u kući i zajednici, pomaže zaposlenima da postanu svesniji konteksta u kome rade i da lakše prepoznaju šanse, i obezbeđuje osnovu za sprovođenje različitih preduzetničkih socijalnih i komercijalnih aktivnosti (EC, 2011).

Međutim, preduzetničko obrazovanje još uvek nije podržano definisanim pedagoškim smernicama u školi, mada je opšti stav da to ne treba da bude specifičan školski predmet, već metoda nastave/pučavanja koja obuhvata iskustveno učenje i projektni rad (European Commission, 2013, prema Penaluna & Penaluna, 2015: 7). Zasnivajući na ovakvoj koncepciji Penaluna i Penaluna (2015:8) opisuju sveobuhvatni model preduzetničkog obrazovanja sa naglašenim psihološkim dimenzijama (slika 1).

Slika 1. Model preduzetničkog obrazovanja (Penaluna & Penaluna, 2015: 8)

Cilj preduzetničkog obrazovanja je razviti preduzetničku inicijativu kod pojedinaca koji će, zahvaljujući naučenom, biti u stanju da na pravi način percipiraju okruženje, da identifikuju i iskoriste tržišne šanse u pravo vreme, uz optimalnu kombinaciju resursa i na pravi način (Serbano, 2016, 3.). Prema Evropskoj fondaciji za obuku, preduzetničko obrazovanje treba da bude deo svih vidova obrazovanja (i formalnog, i neformalnog, i informalnog) kako bi se preduzetnička inicijativa proširila na sve sfere života i rada ljudi jer su koristi preduzetničkog obrazovanja višestruke. Da bi se ovo ostvarilo – da bi preduzetnička inicijativa postala deo opšte kulture društva, potrebna je saradnja i posvećenost svih društvenih subjekata (vladinih institucija na državnom i lokalnom nivou kroz politiku i programe podrške, poslovnih organizacija, škola i čitave društvene zajednice).

Preduzetničko obrazovanje se ne odnosi samo na obučavanje kako da se vodi posao, već se odnosi na razvijanje preduzetničkih stavova, veština i znanja koja treba da omoguće učeniku da „ideje pretvori u akciju“ (EC, 2013). Iako izgleda jednostavno imati ideje i sprovođiti ih u delo, u osnovi su, ipak, složeni psihički procesi. Preduzetnički um označava sposobnost da učenik bude adaptivan i radoznao, da traga za novim šansama, izazovima i traži višedimenzionalna, a ne jednostavna rešenja problema (Penaluna & Penaluna, 2015). Istovremeno, preduzetničke kompetencije zahtevaju aktivan pristup osnaživanju učenika da realizuju svoju kreativnost i inovativnost (EC, 2013), pa je potrebno pažljivo prepoznati optimalne periode za podsticanje kreativnosti i stvaranje novih uvida, i prema tome kreirati programe obrazovanja, imajući na umu da u postadolescentnom period već dolazi do ograničavanja kreativnosti zbog pojavljivanja

konzervativnosti u mišljenju (Penaluna & Penaluna, 2015:11). Pored negovanja kreativnosti i sa njom blisko povezanog divergentnog mišljenja, veliki značaj u razvijanju preduzetničkih kompetencija imaju motivaciona i emocionalna samoregulacija. Kao posebno značajano pitanje ističe se razumevanje uticaja emocija na učenje i upravljanja neuspehom (Penaluna & Penaluna, 2015: 25).

S obzirom na psihološku kompleksnost osnova preduzetničkog obrazovanja, praktično učenje, učenje putem otkrića i/ili učenje rešavanjem problema, kooperativno učenje, u sklopu iskustvenog učenja u realnom okruženju, jesu posebno pogodni oblici učenja i razvijanja preduzetničkih kompetencija (Penaluna & Penaluna, 2015: 21), značajno pogodniji od tradicionalnih metoda učenja i poučavanja. Efikasnosti ovakvog preduzetničkog obrazovanja doprinosi učenje po modelu, jer nastavnik ne može da poučava učenike preduzetništvu ako i sam nije preduzetnik, odnosno preduzetnički orijentisana ličnost (EC, 2013).

2.5. Preduzetništvo između specifične predmetne kompetencije i opšte kompetencije

Preduzetništvo podrazumeva sposobnost za stvaranje nečega bez obzira da li se to odnosi na materijalna ili nematerijalna dobra. Tako su preduzetničke kompetencije primenljive u svim aspektima života. One pojedincu omogućavaju da podstiču lični razvoj, doprinose društvenom razvoju, pronadu svoje mesto u tržištu rada i pokrenu poduhvate koji su podstaknuti kako kulturnim, društvenim, tako i komercijalnim motivima.

Ovako definisano preduzetništvo ukazuje na uključivanje brojnih različitih kompetencija koje su neophodne. Izdvajaju se tri aspekta preduzetništva od kojih svaki uključuje neophodne kompetencije. To su: preduzimanje akcije, resursi i ideje i mogućnosti (Bacigalupo, Kamylyis, Yves Punie, Van den Brande, 2016). Preduzimanje akcije podrazumeva sledeće kompetencije: inijativnost, planiranje i upravljanje, prihvatanje neuspeha i rizika, saradnju sa drugima, učenje kroz iskustvo. Resursi podrazumevaju sledeće kompetencije: samosvesnost i samoeфикаsnost, motivaciju, pokretanje resursa, finansijsku i ekonomsku pismenost i pokretanje ostalih. Ideje i mogućnosti moraju biti podržane sledećim kompetencijama: istraživanje mogućnosti, kreativnost, vizije, vrednovanje ideja i etičko i održivo razmišljanje. Iz navedenog se može zaključiti da se preduzetništvo ipak ne može posmatrati sa aspekta samo sposobnosti za pokretanje sopstvenog biznisa kao ključnog i glavnog elementa već mnogo šire samim što zahteva i posedovanje brojnih drugih osobina i umeća. Zato je danas podsticanje preduzetničkih kompetencija cilj svih školskih predmeta u obrazovanju učenika i zadatak nastavnika različitih predmeta.

3. OBRAZOVANJE NASTAVNIKA ZA NOVE PROFESIONALNE ULOGE: PREDUZETNIČKI ASPEKTI

Profesionalno delovanje nastavnika posmatra se iz ugla osposobljavanja učenika za preduzetničko ponašanje (shvaćeno kao međupredmetna ključna ili opšta kompetencija). Razmatrajući kako nastavnike pripremiti za izazove preduzetničkog obrazovanja, u izveštaju Evropske komisije „Preduzetničko obrazovanje: osposobljavanje nastavnika

kao faktora uspeha . Izveštaj o obrazovanju i obuci nastavnika u pripremi za izazove preduzetničkog obrazovanja (EC, 2011), razmatraju se mogućnosti inicijalnog obrazovanja nastavnika preduzetništva, au dokumentima iz 2014. godine daju modeli inicijalnog obrazovanja i stručnog usavršavanja (EC, 2014). Očekivani ishodi osposobljavanja nastavnika za preduzetničko obrazovanje, odnosno nastavu usmerenu i ka preduzetništvu, rezultat su profesionalnog razvoja nastavnika i u različitim stadijumima, ali i u različitim kontekstima (slika 2).

Slika 2. Nastavnik preduzetništva – karakteristike, akcije i mere podrške (EC, 2011: 8)

Jedan od programa na Fakultetu za obrazovanje nastavnika razredne nastave Univerziteta u Kopenhagenu imao je za cilj da osnaži i razvije preduzetnički način razmišljanja kod budućih učitelja kroz inovativni FIRE model koji podrazumeva sledeće međusobno povezane strategije (EC, 2014): pronalaženje činjenica (F); inovativne ideje (I); realnu proveru (R) i evaluaciju procesa ili proizvoda (E). Prilikom ovog programa studenti su komunicirali sa lokalnom zajednicom i partnerima. Ovaj dvosedmični program se pokazao kao vrlo efikasan u podsticanju preduzetničkih kompetencija kod budućih učitelja.

4. PREDUZETNIŠTVO U OBRAZOVANJU NASTAVNIKA RAZREDNE I PREDMETNE NASTAVE U SRBIJI

Da li je i kako koncept preduzetništva zastupljen u inicijalnom obrazovanju i stručnom usavršavanju nastavnika u Srbiji?

Izvršeno je empirijsko istraživanje metodom analize sadržaja kojim su obuhvaćeni studijski programi za obrazovanje nastavnika razredne i predmetne nastave i programi stručnog usavršavanja akreditovani za školsku 2016/2017. godinu.

U Srbiji se nastavnici obrazuju na 9 univerziteta, a u okviru njih na preko 35 fakulteta. S obzirom na to da je Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, član 8, propisano da nastavnik može da bude lice koje je završilo studije ukupnog obima 300 ESPB i ima zvanje na nivou drugog stepena akademskih studija (master), to su analizirane integrisane akademske studije za obrazovanje nastavnika i zbirno kao celina osnovne i master akademske studije. U Srbiji se trenutno realizuju i 4 studijska programa integrisanih akademskih studija za obrazovanje nastavnika (IAS Tehnika i informatika na Fakultetu tehničkih nauka u Čačku, IAS Tehnika i informatika na Pedagoškom fakultetu u Vranju, IAS Hemija na Hemijskom fakultetu u Beogradu, IAS Nastavnik prirodnih nauka na Prirodno-matematičkom fakultetu u Novom Sadu).

Analizom strukture kurikuluma, izdvojeno je oko 70 predmeta (od kojih su neki vrlo sličnog sadržaja i naziva na različitim nivoima studija) u kojima je, prema nazivu predmeta, moguće očekivati sadržaje iz oblasti preduzetništva, kao i sadržaje koji su formativni za razvoj nekih preduzetničkih kompetencija i samih nastavnika, ali i transfer tih kompetencija u osposobljavanje učenika. Na osnovu analize predmeta, utvrđeno je da samo na 40 studijskih programa (uključujući osnovne, master i doktorske studije) studenti – budući nastavnici usvajaju koncepte koji pripadaju preduzetničkom obrazovanju.

U obrazovanju učitelja, a posmatrajući zbirno osnovne i master akademske studije, razvijeni su sledeći predmeti koji su formativni za razvoj preduzetničkih kompetencija budućih učitelja: liderstvo u obrazovanju i školski menadžment; menadžment u obrazovanju; upravljanje u obrazovanju; upravljanje i rukovođenje u obrazovanju; osnove obrazovnih politika; stvaranje obrazovnih politika i sl. Od 9 univerzitetskih institucija koji obezbeđuju obrazovanje učitelja i izlazno zvanje master učitelj, čak na četiri fakulteta studenti nemaju mogućnost da proučavaju nijedan predmet koji bi uveo koncepte liderstva, menadžmenta i preduzetništva u njihova profesionalna znanja.

U obrazovanju nastavnika predmetne nastave (300 ESPB, integrisane studije, ili zbirno posmatrane osnovne i master akademske studije), realizuju se sledeći predmeti formativni za razvoj preduzetničkih kompetencija: liderstvo u obrazovanju i školsko menadžment; uvod u liderstvo u obrazovanju; pedagoško liderstvo; liderstvo; rad i liderstvo; osnove obrazovne politike/osnove obrazovnih politika; stvaranje obrazovnih politika; obrazovne politike i upravljanje promenama; regionalno planiranje i upravljanje, obrazovanje za menadžment, e-poslovanje, marketing; neprofitni marketing; osnove ekonomije; finansije, pravo i administracija u obrazovanju; privatnost, etika i

društvena odgovornost; upravljanje u obrazovnim institucijama; upravljanje podacima i projektima; upravljanje projektima; partnerstvo i komunikacija; sociologija preduzetništva; filozofija ekonomije; upravljanje promenama; ekonomska globalizacija; menadžment ljudskih resursa; menadžment veštine; menadžment kulturnih projekata i drugi slični predmeti. Bez obzira na brojnost i raznovrsnost predmeta u okviru univerzitetskog obrazovanja nastavnika predmetne nastave, navedeni predmeti su najčešće u grupama izbornih predmeta, tako da student može da završi studije a da nije iskoristio priliku da usvoji bar neke koncepte liderstva, menadžmenta i preduzetništva i bar neke od preduzetničkih kompetencija.

U Katalogu programi stručnog usavršavanja nastavnika za školske 2016/2017. i 2017/2018. godinu (ZUOV, 2016), predstavljeno je 961 programa stručnog usavršavanja. Od tog broja samo 3 programa se eksplicitno bave osnaživanjem preduzetničkih kompetencija aktivnih nastavnika – samo 3 programa u svom nazivu sadrže reč preduzetništvo (u njenim različitim gramatičkim oblicima), što čini 0,4% svih trenutno akreditovanih programa. Pored ovog inicijalnog pregleda programa, obavljena je detaljnija analiza ciljeva programa (opštih i specifičnih) i okvirnog sadržaja (na osnovu navedenih tema), u potrazi za onim programima koji se bave razvijanjem preduzetničkih kompetencija nastavnika. Svega nekoliko programa je odgovaralo ovom kriterijumu. Kada se pogledaju kategorije kompetencija i oblasti na koje se odnose, analizirani programi se odnose na kompetencije za nastavnu oblast, predmet i metodiku i kompetencije za poučavanje i učenje, a razvijaju preduzetništvo u oblasti stručnih predmeta u srednjem stručnom obrazovanju i opštih pitanja nastave.

5. ŠTA BI MOGAO DA BUDE PREDMET I SADRŽAJ METODIKE PREDUZETNIŠTVA?

Da li bi nastavnika o preduzetništvu trebalo poučavati u okviru različitih predmeta, ili bi efikasnije i efektnije bilo da stiču potrebna znanja i veštine u okviru metodike preduzetništva, odnosno metodike u sklopu koje bi bio i metodički pristup preduzetništvu? Da li bi u inicijalnom obrazovanju nastavnika metodika preduzetništva osposobljavala nastavnika da bude nastavnik preduzetništva kao predmeta, odnosno da doprinese razvoju preduzetničkih kompetencija kao specifičnih predmetnih kompetencija, ili bi ga trebalo osposobiti da doprinese razvoju preduzetničkih kompetencija kao transferzalnih (opštih, međupredmetnih kompetencija)? U prvom slučaju to bi bio nastavnik predmetne nastave preduzetništva, a u drugom svaki nastavnik koji u sklopu svog predmeta razvija preduzetničke kompetencije svojih učenika. Da li se opredeliti za pojam „metodika preduzetničkog učenja i poučavanja“ ili metodika učenja i poučavanja za preduzetništvo? Šta treba da zna i ume nastavnik svakog predmeta da bi podstakao preduzetničku inicijativu i razvoj preduzetničkog ponašanja svojih učenika?

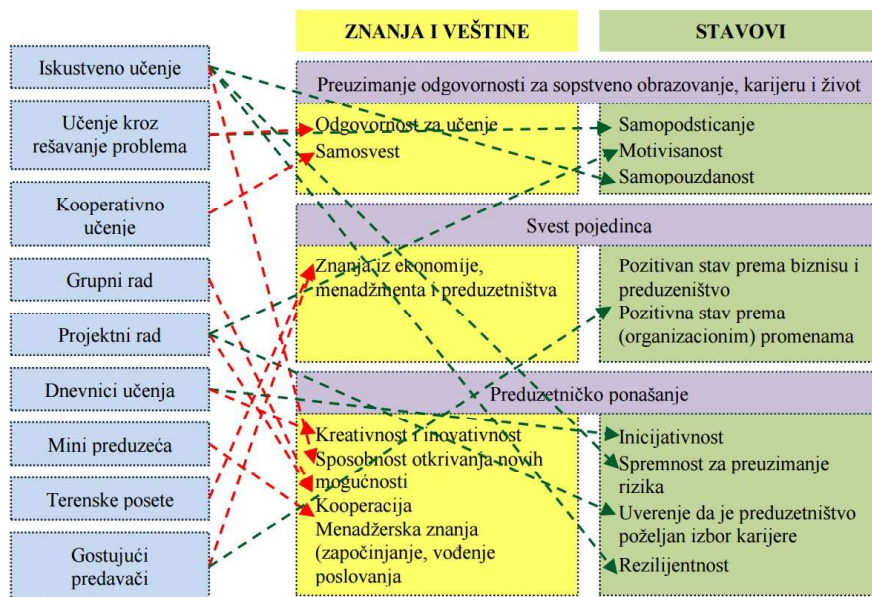
Kod studenata – budućih nastavnika preduzetničke kompetencije se razvijaju na različite načine. Ipak, preduzetništvo se uglavnom vidi kao međupredmetna kompetencija koja se može razvijati kroz različite predmete (Tsakiridou, Stergiou, Bakouros & Tsakiridou, 2012), ali i da se može ostvariti kroz različite programe u visokom obrazovanju (Valerio et al., 2014).

Kako bi nastavnik mogao da kod učenika podstiče preduzetničke kompetencije, neophodno je da bude veoma vešt u organizaciji nastave i nastavnih aktivnosti, da i sam poseduje veštine i osobine preduzetnika, bude spreman za timski rad i saradnju, inovativan, dobar poznavalac svoje materije, otvoren za komunikaciju i da poseduje vannastavne organizacione veštine (Lashgarara, 2011). Kada nastavnik poseduje navedene sposobnosti, tada može organizovati sledeće preporučene metode koje pomažu u razvoju preduzetničkih kompetencija na sledećim nivoima (Thematic Working Group on Entrepreneurship Education, 2013):

- na mikro nivou realizuju se nastavne aktivnosti unutar same učionice: intenzivna upotreba pojedinih alata IKT (npr. blogovanje), upotreba realnih praktičnih primera u nastavi, grupne slagalice, učenje kroz akcije, podsticanje samoorijentisanog učenja;
- na mezo nivou poželjno je uključivanje cele škole i drugih resursa: organizovanje klubova za debate, vežbe marketinga i prodaje, organizovanje intervjua sa preduzetnicima, planiranje igara, promocije volonterskog rada, upotreba simulacija i sl.;
- na makro nivou aktivnosti su podržane nastavnim planom: kreiranje mini firmi u školi, sprovođenje obuka van nastave, uvođenje kancelarije za učenje koja bi koordinirala preduzetničkim aktivnostima.

Međutim, kako je često teško organizovati neke aktivnosti na širem nivou, nastavnik kroz različite nastavne aktivnosti može podsticati preduzetnički duh kod učenika u samoj učionici. Proučavajući metode učenja i poučavanja u visokoškolskoj nastavi i preduzetničkih sadržaja, Arasti i saradnici (Arasti, Falavarjani, & Imanipour, 2012) prepoznaju poseban doprinos aktivnih metoda učenja i poučavanja, kakve su metoda studije slučaja i metoda izrade biznis planova, u osnaživanju preduzetničke orijentacije. Još jedan primer značajnog doprinosa aktivnih metoda učenja/poučavanja može da bude i primena tehnike „oluje mozgova“ u okviru koje nastavnik od učenika zahteva da razviju svoje ideje za pokretanje svog posla, a potom kreiraju kolaborativnu mapu uma u okviru koje bi svi učesnici razrađivali pojedine aspekte te ideje i analizirali mogućnost njene realizacije. Time bi učenici međusobno komunicirali, planirali, organizovali, procenjivali rizik, pronalazili najbolja rešenja, timski radili i diskutovali o svojim idejama. Ovaj pristup nastavnik može primenjivati kroz skoro sve nastavne predmete.

Postavljajući u fokus planiranja nastave određene preduzetničke kompetencije kao ishode nastavnog procesa, prepoznatljive su metode učenja i nastave formativne za pojedine kompetencije (slika 3).

Slika 3. Veštine, znanja i stavovi u preduzetničkom obrazovanju i njihova povezanost za pedagoškim delovanjem (Curth, 2011: 16)

Studenti – budući nastavnici mogu u okviru stručne školske prakse, saradujući sa školama i nastavnicima-mentorima da razvijaju svoje nastavničke veštine koje su formativne za razvoj preduzetničkih kompetencija.

Shodno navedenim preporukama, bilo bi poželjno da svaki nastavnik poseduje barem minimalne preduzetničke kompetencije i da bude vešt da ih prenese učenicima u okviru različitih nastavnih predmeta. Kako se svaki predmet odlikuje svojim specifičnostima i različitim pristupima, a samim tim se i zahteva drugačiji pristup preduzetništvu, možda je zgodnije koristiti pojam „metodika učenja i poučavanja za preduzetništvo“ i obučavati buduće nastavnike u tom pravcu.

Gde je i kako je preduzetničko obrazovanje prepoznatljivo u osnovnom obrazovanju u Srbiji?

Iako je reč “preduzetništvo” relativno nova u sistemu obrazovanja u Srbiji i pristupa se preduzetničkom obrazovanju kao inovaciji, tragovi preduzetničkog pristupa su u osnovnom obrazovanju duboki, a počeci daleki. S obzirom da je preduzetničko obrazovanje zasnovano na radoznalosti, kreativnosti, autonomiji, inicijativi, timskom radu, u našem školskom sistemu je jedan predmet decenijama, od izdvajanja kao nastavni predmet, a bez obzira na nazive koji su se menjali (nekada zbog naučno-tehnološkog razvoja, nekada zbog aktuelne obrazovne politike) dosledno podsticao i usmeravao razvoj i preduzetničkih osobina, i preduzetničkog ponašanja formativnog za kasnije preduzetničko delovanje. Nekada Ručni rad, potom Tehničko obrazovanje, pa Tehničko i

informatičko obrazovanje, možda već od školske 2017/2018. godine sa novim nazivom Tehnika i tehnologija, predmet je koji dosledno i eksplicitno (određeno i programom predmeta) podstiče preduzetničke kompetencije ne povinujući se vetrovima obrazovne politike, već naučno i iskustveno utemeljenim saznanjima o svrsishodnosti ovakvog obrazovnog i nastavnog pristupa i neophodnosti iskustvenog stvaralačkog učenja i projektnog rada kao metoda poučavanja. I u najširem evropskom kontekstu je prepoznato da je tehničko-tehnološko obrazovanje fokusirano na osposobljavanje učenika za pretvaranje ideje u aktivnosti, kolaborativno učenje, kreativnosti i rešavanje problema (EC, 2014: 17). Tako je već decenijama i za same nastavnike ovog predmeta u Srbiji bilo podsticajno usmeravanje učenika ka preduzetničkom ponašanju kroz aktivnosti razvoja ideje do realizacije, odnosno do materijalizacije zamisli u okviru različitih projektnih aktivnosti. U drugim predmetima korpus znanja, veština i osobina koje danas posmatramo kao preduzetničke kompetencije, nije tako eksplicitno deklarisan u programima predmeta, mada oblici i metode učenja i poučavanja u različitim predmetima nisu isključivali iskustveno učenje i projektni rad formativan za razvoj preduzetničkih kompetencija. Generalno, sve ono što danas vidimo kao preduzetničko obrazovanje, ima tragove i u dosadašnjem obrazovanju, ali je danas više naglašeno, možda čak i stavljeno u prvi plan. Iz svih prethodnih perioda i iz različitih predmeta, a Tehničko i informatičko obrazovanje (i prethodeći predmeti) je na prvom mestu, mogu se preuzeti pozitivna iskustva usmeravanja razvoja preduzetničke orijentacije učenika i pozitivna nastojanja zainteresovanih nastavnika da i svojim ponašanjem daju učenicima smernice da imaju inicijativu, budu kreativni, osmišljavaju svoje aktivnosti u koracima do ostvarivanja svojih zamisli.

6. ZAKLJUČCI

Osposobljavanje nastavnika za transfer preduzetničkih kompetencija na učenike zahteva da, i u toku njihovog inicijalnog obrazovanja, i u toku stručnog usavršavanja, kao ključne komponente kontinuiranog profesionalnog razvoja, oni imaju mogućnost da uče o preduzetništvu i aspektima preduzetništva, da vežbaju svoje preduzetničke veštine i ponašanja, ali i da uče kako da u nastavnom procesu pokreću učenike ka preduzetničkom delovanju. Međutim, u studijskim programima za obrazovanje nastavnika (razredne i predmetne nastave) nisu ni dovoljno, ni sistematski zastupljeni odgovarajući nastavni predmeti i aktivnosti. Na pojedinim nastavničkim i učiteljskim fakultetima i nema posebno izdvojenih predmeta iz ove oblasti, mada je na drugim fakultetima za obrazovanje nastavnika razvijena široka lepeza maštovito imenovanih predmeta iz oblasti. Istovremeno, manje od 1% svih trenutno akreditovanih programa stručnog usavršavanja nastavnika u Srbiji je usmereno ka direktnom razvijanju preduzetničkih kompetencija nastavnika.

Ovi nalazi ukazuju na to da, bez obzira na proklamovanu važnost preduzetništva, u programima obrazovanja i usavršavanja nastavnika još uvek nema dovoljno elemenata koji bi osnaživali njihovu preduzetničku orijentaciju i osposobljavali ih za transfer preduzetništva kao životne orijentacije na učenike. U radu su analizirani i predloženi načini prevazilaženja ovog problema i sugerisan razvoj metodike preduzetništva kao discipline koja bi mogla da bude integrisana u kurikulum za obrazovanje nastavnika različitih profila.

7. LITERATURA

- [1] Arasti, Z., Falavarjani, M. K., & Imanipour, N. (2012). A Study of Teaching Methods in Entrepreneurship Education for Graduate Students, *Higher Education Studies*, 2(1), 1-10, preuzeto januara 2017. Sa www.ccsenet.org/hes
- [2] Bacigalupo, M., Kamplelis, P., Punie, Y., & Van den Brande, G. (2016). EntreComp: The Entrepreneurship Competence Framework. *Luxembourg: Publication Office of the European Union*. Dostupno na http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC101581/lfna27939en_n.pdf
- [3] Bjekić, D. (1999). *Profesionalni razvoj nastavnika*. Užice: Učiteljski fakultet.
- [4] Cardon, M. S., Wincent, J., Singh, J., & Drnovsek, M. (2005). Entrepreneurial Passion: The Nature of Emotions in Entrepreneurship, *Academy of Management Best Conference Paper 2005 ENT:G1-G6*, preuzeto 22. 3. 2017. sa <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1013312/FULLTEXT01.pdf>
- [5] Curth, A. prep. (2011). *Mapping of teachers' preparation for entrepreneurship education, Final Report*, Brussels: GHK, available on http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_9_politikalar/1_9_4_egitim_politikasi/mapping_en.pdf
- [6] EC (2011). *Entrepreneurship Education: Enabling Teachers as a Critical Success Factor (A report on Teacher Education and Training to prepare teachers for the challenge of entrepreneurship education)*, Bruxelles: European Commission,
- [7] EC (2014). *Entrepreneurship Education: A Guide for Educators*. Bruxelles: Entrepreneurship 2020 Unit, Directorate-General for Enterprise and Industry, European Commission, preuzeto 25.01.2017. sa <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/7465>
- [8] Serban, M. (2016). *The entrepreneurial continuum*, European Training Foundation – ETF, preuzeto 15. 3. 2017. sa: [http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/E891F83C56B38FBBC1258056005408DF/\\$file/Entrepreneurial%20continuum.pdf](http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/E891F83C56B38FBBC1258056005408DF/$file/Entrepreneurial%20continuum.pdf)
- [9] Henry, C., Hill, F., & Leitch, C. (2005). Entrepreneurship education and training: can entrepreneurship be taught? Part I, *Education + Training*, 47(2), 98–111, DOI <http://dx.doi.org/10.1108/00400910510586524> preuzeto 25.01.2017.
- [10] Lashgarara, F. (2011). A study on required characteristics of effective teachers in entrepreneurship education in Iran. *Journal of American Science*, 7(4), 146-150.
- [11] Mwasalwiba, E. S. (2010). Entrepreneurship education: a review of its objectives, teaching methods, and impact indicators, *Education + Training*, 52(1), 20 – 47, DOI <http://dx.doi.org/10.1108/00400911011017663>
- [12] Penaluna, A., & Penaluna, K. (2015). Entrepreneurial Education in Practice, Part 2 – Building Motivations and Competencies, *Entrepreneurship360 Thematic Paper*, OECD, dostupno na <http://www.oecd.org/cfe/leed/Entrepreneurial-Education-Practice-pt2.pdf>

- [13] Seikkula-Leino, J., Ruskovaara, E., Ikavalko, M., Mattila, J., & Rytkola, T. (2010). Promoting entrepreneurship education: the role of the teacher?, *Education + Training*, 52(2), 117 – 127, <http://dx.doi.org/10.1108/00400911011027716>
- [14] Thematic Working Group on Entrepreneurship Education (2013). *Entrepreneurship Education and the Future of Learning, Thematic Report (Vienna 17-19 April)*. Dostupno na: http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/policy/strategic-framework/archive/documents/future-of-learning_en.pdf
- [15] Tsakiridou, H., Stergiou, K., Bakouros, I., & Tsakiridou, E. (2012). The Importance of Entrepreneurship Courses in Teacher Education Curriculum, ECER2012 „The Need for Educational Research to Champion Freedom, Education and Development for All“, preuzeto sa <http://www.eera-ecer.de/ecer-programmes/conference/6/contribution/17407/>
- [16] Valerio, A., Parton, B., & Robb, A. (2014). *Entrepreneurship Education and Training Programs around the World: Dimensions for Success*, Washington DC: The World Bank, preuzeto 25.01.2017, sa <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/18031/9781464802027.pdf>
- [17] Wei, Y. & Guo, W. (2010). Construction of the Entrepreneurship Education Teachers Based on the Characteristics of Business Education Level, *International Education Studies*, 3(2), 91–96.
- [18] Zaki, I. M., & Rashid, N. H. (2016). Entrepreneurship Impact on Economic Growth in Emerging Countries, *The Business and Management Review*, 7(2), 31-39.
- [19] Zlatić, L., Marinković, S. i Vučetić, M. (2014). Značaj podrške nastavnicima u period pripravnštva u kontekstu doživotnog učenja, U I. Milićević (ur.). *Zbornik radova TIO 2014* (str. 442-449). Čačak: Fakultet tehničkih nauka.
- [20] ZUOV (2016). *Katalog programa stalnog stručnog usavršavanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika za školsku 2016/2017. u 2017/2018*. Beograd: Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja <http://katalog2016.zuov.rs/Default.aspx?oblast=33#kompetencije>